

Moviments humans: una aproximació històrica, política i ecològica

Kira Bermúdez, Jordi Pascual i Carles Riera
Equip AEP Desenvolupament Comunitari

«El juliol de 1987, la humanitat ha celebrat el naixement del seu cinc mil·lionèsim habitant. És més probable que aquest infant bagi estat de color que no pas europeu o nord-americà. Però qui ha recordat que aquesta modificació de les proporcions entre els diferents pobles no fa més que començar a compensar l'evolució inversa anterior? L'anterior explosió demogràfica d'Europa i les massacres d'altres pobles associades a aquesta han estat silenciades. A Amèrica, quaranta milions d'indis han estat massacrats en unes quantes desenes d'anys; sense la sagnia del tràfic de negres atlàntic, l'Àfrica negra bauria tingut a finals del segle XIX, en el moment del seu repartiment colonial, una població igual a la que només actualment ha assolit. Però la Xina imperial ja tenia 400 milions d'habitants, i avui en dia només són dues vegades i mitja més nombrosos, mentre que els europeus han vist multiplicar el seu nombre per cinc. L'Orient àrabo-islàmic havia estat durant molt de temps una massa més important que la d'Europa. I, malgrat el recent creixement de la població oriental, les proporcions anteriors encara no han estat assolides.

Si bi ha bagut, doncs, un perill en la història de la humanitat, no ha estat pas el mític perill de color, sinó el perill blanc.» (Samir Amin, «La qüestió demogràfica: perill de color i perill blanc», extret del seu assaig Eurocentrisme i política, d'IFDA DOSSIER, número 65).

Les migracions: una dinàmica natural i secular en la construcció i desenvolupament dels pobles

Multipolaritat i transformacions estructurals als països del Tercer Món

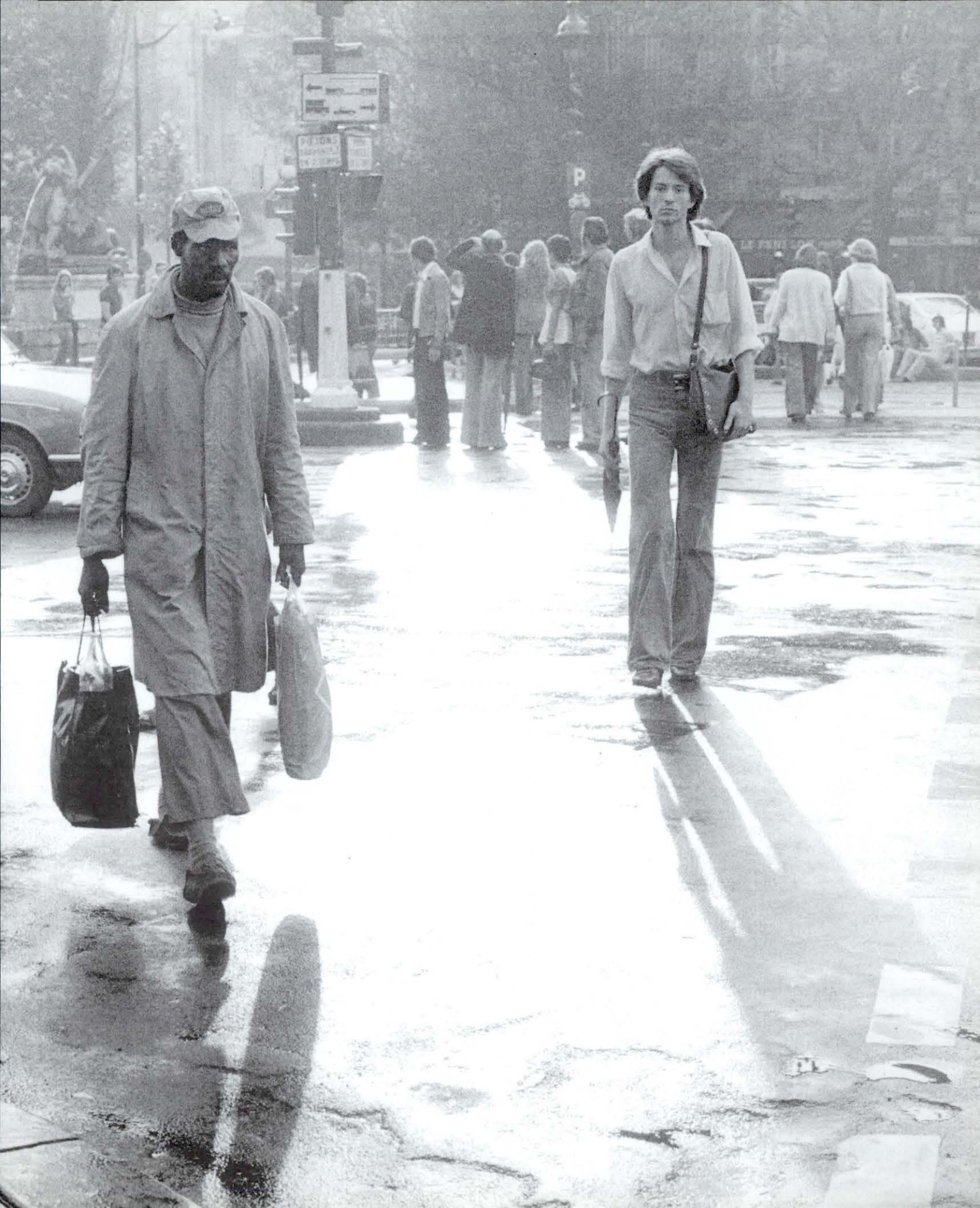
Els països del Tercer Món estan experimentant importants processos de transformació, vinculats a la finalització de l'etapa post-colonial marcada per la Guerra Freda i l'inici d'una nova època determinada per forts canvis en la regionalització de la producció i dels mercats, així com per una creixent multipolaritat i un progressiu desenvolupament de la pluralitat de projectes culturals i civilitzatoris. Les reorganitzacions que aquesta nova etapa està produint a tots els nivells (econòmic, geopolític, cultural, etc.) provoquen efectes diversos segons els territoris i països: ràpids creixements o recessions en l'àmbit econòmic, despoblacions i desertitzacions o intenses concentracions de població i regeneracions a nivell del territori, tensions i reestructuracions fronteres lligades a la crisi entre comunitats (ètniques, culturals, religioses, nacionals) i Estats, nous equilibris i desequilibris entre camp i ciutat, aparició de noves regions geopolítiques, de nous mercats de treball i de nous moviments humans. Aquestes intenses transformacions, amb arrels i impactes a escala mundial, minimitzen, reforcen o reorienten, en funció del procés concret de cada zona, els seculars moviments migratoris entre aquests països i els de l'àrea occidental, sent la Mediterrània, com de fet sempre ha estat, una de les cruïlles en què aquests fenòmens es manifesten amb major força.

Vells i nous moviments humans

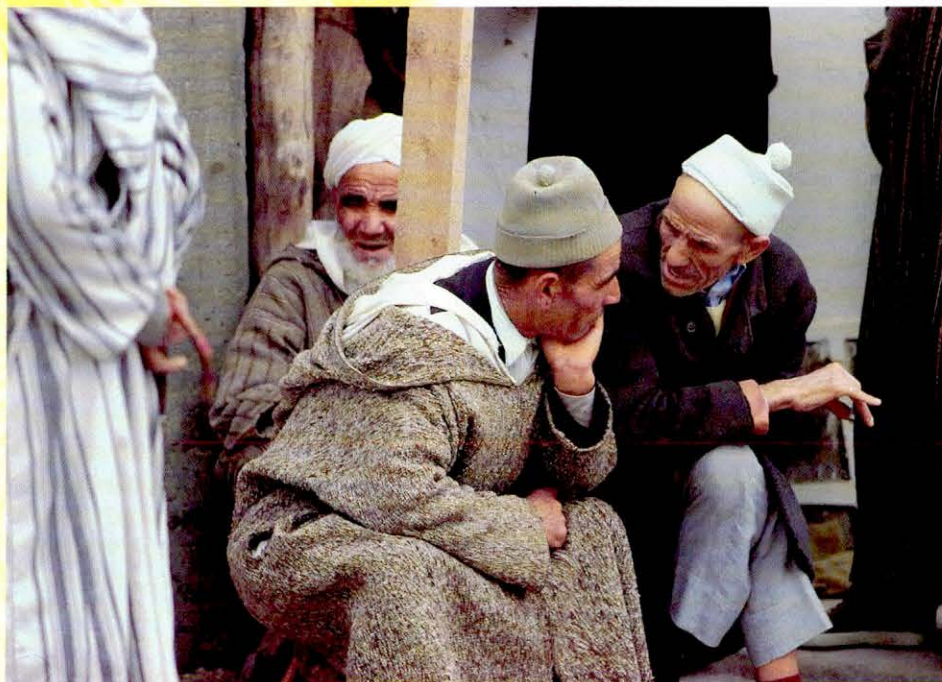
Pel que fa als moviments migratoris que actualment arriben als països occidentals, aquests tenen avui tres característiques rellevants: són estructurals, irreversibles a curt i mig termini, i creixents en intensitat.

El seu caràcter estructural deriva del fet que també ho són les seves causes: creixents diferències de riquesa entre els països rics occidentals i certes regions del Tercer Món, crisi ecològica i de les economies tradicionals en dites regions, i acumulació de jove mà d'obra aturada en les seves grans aglomeracions urbanes.

Són irreversibles i amb tendència a augmentar per la forta intensitat de les causes abans esmentades, així com per la dinàmica secular, també estructural, dels moviments migratoris, que solen seguir sempre els itineraris prèviament seguits pels recursos econòmics. L'etapa històrica actual ha estat precedida per un llarg període d'expoliació colonial dels recursos de grans regions del Tercer Món per part dels països occidentals, des de 1492. L'esclavatge massiu, l'explotació de matèries primeres i la imposició de monocultius sense tenir en compte les tradicions econòmiques i ecològiques dels territoris colonitzats, han estat, entre altres, factors claus per a l'empobriment i la dependència, avui encara creixents, de molts d'aquests territoris. D'altra banda, cal tenir en compte que en no poques ocasions les poblacions d'origen europeu occidental han desplaçat les poblacions originàries dels països colonitzats vers els territoris ecològicament més pobres o amb més riscos climàtics i de catàstrofes naturals.

La Mediterrània constitueix un encertat paradigma de l'entrecruament de fluxos migratoris continus i intensos que, històricament, han caracteritzat l'activitat humana pràcticament arreu del planeta.

Sense els beneficis d'aquest expoli seria inimaginable el desenvolupament econòmic i industrial de l'Occident ric. Les poblacions migrants del Tercer Món no estan fent altra cosa que seguir el camí que anteriorment han seguit els recursos que Occident ha pres per la força als seus països. Tanmateix, cal desdramatitzar el fenomen migratori ja que aquest ha format part constitutiva de la història de tots els pobles i civilitzacions. Malgrat que la percepció de l'opinió pública sigui majoritàriament que el seu país s'ha construït amb llargs períodes sense moviments migratoris, la realitat històrica indica que aquests han estat, en general, breus i excepcionals i que els països s'han desenvolupat sota la influència d'importants moviments migratoris i creuaments culturals. El nostre context mediterrani, per exemple, ha estat i

és especialment ric en moviments humans. Fins i tot la política europea després de la Segona Guerra Mundial ha estat, contràriament a l'actual, activa a l'hora de promoure la vinguda d'importants contingents migratoris per tal de satisfer la gran ne-

cessitat de mà d'obra per a la reconstrucció. La gran contradicció rau en el desig dels països receptors de rebre població immigrada d'acord amb les seves necessitats conjunturals de força de treball, menystenint la tendència de la majoria dels immigrants a sedentaritzar-se en el seu nou país i a atraure-hi nous grups provinents del seu entorn originari, és a dir, a desenvolupar-hi projectes familiars i d'integració. Mentre les causes que motiven els moviments migratoris romanguin actives, aquests seguiran produint-se, i, a banda que es tracti de moviments humans constitutius de la història de la majoria de poblacions del món i per tant estructurals, les causes que actualment més hi contribueixen estan en plena intensificació.

Moviments humans i transformacions socials a la Mediterrània

La Mediterrània constitueix un encertat paradigma de l'entrecruament de fluxos migratoris continus i intensos que, històricament, han caracteritzat l'activitat humana pràcticament arreu del planeta. En els moviments humans no hi ha generació espontània. La geografia i la història dicten les seves lleis als grans corrents migratoris que han protagonitzat el va-i-vé de cultures i civilitzacions característic de la mar Mediterrània. Diverses raons han impulsat aquests fluxos humans, i potser la més espectacular sigui la fam de conquesta que mobilitzà poders des d'una ribera a l'altra de la mar. Però no ha estat aquest el principal impulsor dels desplaçaments que ací ens ocupen. Una visió històrica d'aquest espai en moviment constant ens presenta una imatge dinàmica de societats entrecruades pel comerç, l'art i l'artesania, les religions i les filosofies, diferents formes de viure que han anat nodrint-se mútuament de segles ençà, de vegades des de l'oposició i d'altres des de l'apropament. Des d'aquesta visió, guanya força el paradigma de la Mediterrània com a ecosistema social, segons el qual a «una més gran

diversitat correspon una unitat més gran. La incidència recíproca es manifesta en el fet que no solament la diversitat s'unifica, sinó que també la unitat es diversifica».¹ Així, en el nostre tractament de les migracions i del seu entorn, creiem imprescindible emmarcar el tema des d'una perspectiva de la realitat tradicionalment mediterrània, d'unitat en la diversitat, d'ecosistema autoregulat precisament pels seus antagonismes.

Defugim així l'alarmisme i tremendisme de certes visions apocalíptiques de l'evolució de la Mediterrània, sense per això ésser insensibles a les difícils condicions en què aquesta s'ha portat a terme. Partim, doncs, d'una visió compromesa i responsable, cercant el diàleg entre diverses interpretacions d'aquesta realitat. Amb això, es vol contribuir, amb agilitat i creativitat, a desfer tòpics, desdramatitzar catàstrofes i assenyalar vies d'obertura i comunicació per a una possible convivència plural i unida a la conca mediterrània, intentant així contribuir a enfortir una sinèrgia entre tradició i modernitat que, al nostre parer, és imprescindible avui, no sols en l'entorn que ens és més pròxim físicament, sinó en tot el món.

Les migracions de colonització a la ribera sud de la Mediterrània

La Mediterrània és també un paradigma de la dominació del Nord sobre el Sud, ja que fou en el seu si on una ribera inicià el seu domini sobre l'altra, sobretot a partir del segle xv.

Lentament, la Mediterrània deixà d'ésser el centre de poder en el món conegut, centralitat que li era a poc a poc arrabassada per una Europa que, amb el naixement de l'imperialisme a cadascun dels seus estats, veia créixer la seva puixança. Anglaterra, seguida de França, Alemanya i Itàlia es llençaren a la conquesta de nous territoris per tal d'ampliar les seves possibilitats d'exportació i per apoderar-se de les primeres matèries que li eren necessàries per continuar el seu desenvolupament. França estengué el seu poder sobre el Mar-

roc, Tunísia i Algèria, i més tard Itàlia ocupà Líbia. Egipte caigué sota l'esfera d'influència d'Anglaterra, que també estengué la seva capa protectora, junt amb França, sobre Síria, el Líban i d'altres països, arran de la desfeta de l'imperi turc a la fi de la Primera Guerra Mundial.

Malgrat que els Estats europeus justificaven la seva presència en els esmentats països sobre la base de la seva tasca civilitzadora, el cert és que la majoria dels colonitzadors s'acostaven als pobles colonitzats amb la tendència a negar-ne o bé a denigrar-ne la civilització que els era endògena. Un important contingent de governadors, d'especialistes, de capatassos i les seves famílies acompanyaren els exèrcits colonitzadors i ajudaren a configurar el poder d'una minoria elitista que vivia al marge dels nadius, i comprava la submissió i la connivència dels dirigents locals. Les infraestructures modernes que hi foren construïdes eren limitades i servien tan sols els propòsits del progrés i de l'enriquiment de les metròpolis. Així, seguint criteris purament administratius, hi foren traçades fronteres arbitràries de la costa sud de la Mediterrània endins, tot dividint territoris oberts on vivien junts ètnies, tribus, grups humans units per la sang i pels segles. S'hi construïren carreteres, vies de ferrocarril, ports i fàbriques sense tenir presents les necessitats específiques de la població, ni les característiques pròpies del seu hàbitat. S'hi edificaren, de la mateixa manera, centres d'ensenyament, on s'oferia una formació exclusivament de les élites a fi de preparar-les per al seu rol de titelles europeïtzats, aliens a la realitat dels seus pobles.

Pressions econòmiques i mediambientals sobre la ribera sud

La Mediterrània és, així mateix, un paradigma d'expoliació de recursos humans i naturals del Sud a les mans d'un Nord desmesurat que necessitava construir i finançar la seva puixant industrialització i el seu desenvolupament econòmic a costa dels països que colonitzava.

Els poders europeus anaren estenent la seva influència per les riberes sud i oriental de la Mediterrània, i paral·lelament a d'altres llocs d'Àfrica i d'Àsia, fins a apropiarse del patrimoni nacional dels països ocupats, és a dir, la seva cultura i les seves riqueses naturals (terres, petroli i altres primeres matèries), aquestes últimes per tal de nodrir una revolució industrial en ple auge, que aleshores tenia com a escenari principal les grans ciutats europees.

A mitjan segle, un milió i mig d'europeus vivien als països del Magreb. Aquesta presència europea deixà la seva empremta, el seu estil de vida, influències lingüístiques, un imaginari comú i, sens dubte, una desigual relació de forces a favor de les metròpolis que encara avui, un terç de segle després de les independències, no ha pogut esborrar-se del tot. La resistència àrab davant del poder colonitzador s'inspirà en els orígens en la religió i la tradició, en un desig d'afirmar les pròpies estructures socials. Més endavant, amb el protagonisme adquirit pels intel·lectuals magrebins, desplaçats a la metròpolis per la seva formació universitària, la resistència passà a mans de moviments d'alliberació més modernitzats, fortament influïts per una ideologia de caire socialista, que serviria per canalitzar el rebuig dels països colonitzats del Magreb davant d'Occident i conquerir, finalment, les independències. Es retiraren els colonitzadors, però restaren gairebé inesborrables els patrons d'una dominació i d'una submissió econòmica i cultural. Els nous dirigents dels països independitzats acceptaren en bona part les fronteres traçades pel poder colonial per tal d'emmarcar-hi la construcció dels seus Estats moderns, perdent l'oportunitat de cercar en la tradició dels seus pobles un pensament i tarannà propis arrelats en les seves estructures socials particulars per tal de desenvolupar processos especials de modernització. Així, les seves societats quedaren desarticulades per aquella partició de terres que avui és a l'arrel dels violents conflictes i per la dependència de sistemes econòmics i polítics del món occidental.

D'encà de la independència dels països colonitzats al llarg de la ribera sud i oriental de la Mediterrània, Europa ha fomentat i ha finançat polítiques *desenvolupistes* en matèria agrícola sense que aquestes s'entronquessin en les tècniques agrícoles tradicionals. El mimetisme occidentalitzant de les élites nacionalistes autòctones que governen els països no s'ajusta a la realitat de les seves poblacions, la qual cosa s'agreuja amb les pressions imposades pel fort endeutament i la difícil solvència de les seves economies. Avui, l'economia de subsistència ja no rep cap crèdit, i se sosté només els cultius d'exportació per la necessitat de divises per tal d'eixugar el deute.

La gent dels països mediterranis més pobres abandonen les zones rurals en gran nombre. Les seves terres hi esdevenen ermes, erosionades o desertitzades, o bé incapaces de produir fruits competitius, i les ciutats, que creixen a ritmes molt alts, prometen majors possibilitats per les engrunes d'indústria i de tecnologia europea amb què s'intenta apedaçar la tradició perduda. Allà van a parar els camperols, als quilòmetres de barraques esteses de vegades a la perifèria de les ciutats fins on es perd la vista, sense expectatives de treball ni gaires alternatives per posar remei a la seva misèria per si mateixos. L'aparell industrial treballa, sobretot, per al sector més adinerat de la població (que exporta els seus capitals) i és fortament importador. Les divises, que es destinen a pagar els deutes, no arriben amb prou quantitat a les fàbriques, que es veuen obligades a tancar o a detenir la seva producció temporalment per manca de primeres matèries i peces de recanvi. Amb la qual cosa descendeix la producció industrial i creix la desocupació.

Cal relacionar amb aquests elements l'important creixement de les poblacions del Sud, una resposta biològica —gairebé podríem dir— a una selecció *natural* practicada pels centres de poder econòmic en el món. L'únic capital de què disposen els països pobres per competir actualment en aquesta selecció és el seu capital humà

i això potser n'explicaria, en part, l'elevada reproducció. Si bé es parla en termes alarmants de *l'explosió demogràfica* en els països més pobres de la regió mediterrània, convé matisar aquestes apreciacions, ja que és previsible que aquest creixement es deturi abans del 2005. Als països del Magreb ha començat a minvar el nombre anual de naixements. El 1970, les dones algerianes tenien una mitjana de més de 8 fills, les marroquines i les tunisianes,

de 7. Actualment, aquestes xifres han baixat i se situen al voltant de 5, 4 i 3, respectivament. A les ciutats no s'arriba a 3 naixements per dona, la qual cosa significa un apropament més ràpid del previst als esquemes europeus.

L'explosió demogràfica en aquests països del sud mediterrani condiciona l'evolució d'unes economies amb perspectives insegures, i exerceix una forta pressió sobre unes poblacions afectades per alts índexs de desocupació. Malgrat el nou impuls donat a l'economia del Magreb amb un lleu enfortiment de l'agricultura marroquina i tunisiana, i dels hidrocarburs algerians, no es pot esperar grans canvis en el mercat de treball, l'atur del qual sembla estructural. Així, els desequilibris en relació amb el Nord ric, amb la seva demografia en letargia i la seva economia dinàmica i en constant evolució, esdevenen cada cop més profunds. I a això responen els canvis detectats els darrers anys a la ribera sud de la Mediterrània. En desfer-se la política de blocs amb la caiguda de la Unió Soviètica i consolidar-se la regionalització del món, sembla donar-se un procés d'inversió en la configuració de les élites als països de la zona. Es tracta, ara, de cercar solucions a la difícil situació econòmica i social en elements propis, recuperant la tradició i cercant-hi recursos que puguin conjugar-se amb la necessària modernització dels seus països.

Nous cicles migratoris a la Mediterrània

Al llarg dels últims cinquanta anys, moltes persones originàries del sud de la Mediterrània han reprès els camins abans explorats pels seus avantpassats, buscant a Europa una millor qualitat de vida. Una fita en aquest referent històric el trobaríem en l'arribada de poblacions berbers procedents del sud a la ribera nord de la Mediterrània, concretament a la regió avui anomenada Andalusia. Aquests fluxos migratoris obriren el camí a la construcció posterior d'al-Andalus. En el si de la civilit-

Parlar avui de migracions internacionals o de medi ambient comporta clarament, en ambdós casos, adoptar una perspectiva que transcendeix els límits locals o nacionals.

zació andalusí s'establiren relacions al llarg de tota la Mediterrània marcades tant per enfrontaments de tota mena, com per intercanvis comercials i culturals constants i intensos.

El cicle migratori dels dos milions i mig de persones que han abandonat la ribera sud els darrers cinquanta anys per instal·lar-se als diferents països europeus, començà en la reconstrucció europea de postguerra, en el marc dels acords sobre mà d'obra que països com França, Bèlgica, Holanda o Alemanya realitzaren amb els països mediterranis com Itàlia, Espanya o Turquia. A aquesta reconstrucció i ràpid desenvolupament tecnològic i econòmic d'Europa contribuï l'important contingent de treballadors arribats de la ribera sud de la Mediterrània. A França arribaren primer algerians, després marroquins i tunisians; a Alemanya turcs; a Itàlia i Grècia tunisians; a Espanya sobretot marroquins, i a Catalunya andaluzos del sud de la península i, posteriorment, marroquins majoritàriament.

Aquesta migració, que en principi fou exclusivament masculina i marcada per les pressions naturals d'un afebliment de l'agricultura en els seus països i la consegüent necessitat de treball, després s'anà transformant en migració familiar, a mesura que els immigrants decidien construir o reconstruir les seves famílies. Amb la primera crisi del petroli el 1973-1974, que colpejà amb duresa les economies europees, es tancaren les fronteres i es restringí l'entrada de persones vingudes de la ribera sud de la Mediterrània, entre d'altres, limitant-se aquesta a severes quotes per tal de cobrir les necessitats del mercat laboral a sectors rebutjats per la població autòctona, i també a la polèmica reagrupació familiar. Convé també remarcar que el ferri control actualment exercit sobre la immigració a la Comunitat Europea no respon únicament als objectius de convergència econòmica i financera marcats pel Tractat de Maastricht. La immigració és també objecte de discussió en política interna de la CE, com pot apreciar-se en els acords de Trevi i

Schengen, que busquen en el control de la immigració vinguda del sud formes d'eliminar dins les seves fronteres amenaces com el terrorisme, l'integrisme i el narcotràfic.

Magrebins i turcs sobretot, però també africans, llatinoamericans i asiàtics, constitueixen avui un component important del poblament europeu. La seva vitalitat demogràfica ressuscita en el món desenvolupat vells fantasmes i és interpretada pels centres de poder amb alarma, però com abans s'ha esmentat, la població europea s'estanca i la presència en el territori d'aquestes persones no pot més que oferir una solució idònia a la necessitat contínua de regeneració i revitalització de les poblacions.

És ben cert que les migracions de treballadors en la Mediterrània és un dels elements fonamentals que ha catalitzat el procés de desenvolupament econòmic de la majoria dels països d'Europa, i en això, un exemple clau és el progrés industrial i tecnològic de Catalunya. Però no és menys cert que aquesta migració ha contribuït, així mateix, al desenvolupament, encara que lleu, en els seus països d'origen. Els fluxos financers vinculats als treballadors emigrats no són escassos i arriben com un baló d'oxigen a les encara febles economies del sud. A més de l'aportació de divises per a l'estalvi lliurat a familiars i amistats, nombrosos emigrants es formen a l'estranger i reinverteixen els seus diners i coneixements als països d'origen.

Migracions internacionals i medi ambient en les relacions internacionals. Discursos i polítiques

Parlar avui de migracions internacionals o de medi ambient comporta clarament, en ambdós casos, adoptar una perspectiva que transcendeix els límits locals o nacionals. Es tracta de qüestions indissociablement lligades a una òptica global —per utilitzar un terme de moda—, només comprensibles a escala mundial² o, com a mí-

nim, regional. El que no sembla tan clar és la relació contrària, és a dir, que l'anomenat procés de globalització comporti una mirada i una atenció unànimes i d'igual abast sobre les qüestions migratòria i mediambiental, per part de tots els actors de l'arena internacional. L'interrogant que plantejarem és: quins són els estats de consciència sobre el pes d'aquestes qüestions i, sobretot, quins són els posicionaments polítics dels diferents actors internacionals en relació amb aquests camps. En altres termes, quins discursos i quines polítiques estan en joc.

Per tant, a més de les múltiples dimensions que aquests fenòmens impliquen (aspectes demogràfics, econòmics, socials, etc.), ja contemplades en l'apartat², ens interessa aquí enfocar les migracions internacionals i el medi ambient com a objectes polítics de les relacions internacionals, com a camps estratègics susceptibles de vehicular i dirimir posicions i lluites d'abast més ampli. Objectes o camps a la vegada físics (els fluxos migratoris versus els recursos del medi ambient com a elements susceptibles de control i de gestió) i simbòlics (els discursos sobre migracions i sobre medi ambient com a noves formes de legitimació dels diferents models socials, econòmics i, en definitiva, polítics).

Les migracions internacionals com un camp estratègic incipient i potencial dins les relacions internacionals

En comparació amb altres temes d'impliquacions internacionals, el camp de migracions internacionals ocupa un espai secundari. No hi ha hagut fins avui cap cimera mundial, cap conferència internacional específica sobre el fenomen. De fet, en la tradició d'aquestes trobades internacionals de científics i/o polítics les migracions han estat incloses dins el camp *població*. Ara bé, com veurem, dins d'aquest espai, el camp *migracions* ha estat clarament subsidiari d'un altre tema des de fa vint anys central dins l'agenda política internacional: les po-

lítiques de població concernents al creixement de població (on *creixement* ha estat entès en sentit estrictament vegetatiu). Aquesta diferenciació en el tractament polític de les diferents dimensions de la ciència demogràfica ha donat peu a l'eminent demògraf Massimo Livi-Bacci a distingir entre sector *dur* i sector *tou* de les polítiques demogràfiques, el primer incloent la intervenció en l'àrea de fecunditat i la planificació familiar, i el sector *tou* qüestions com la salut, la urbanització o les migracions, que impliquen per intervenir-hi agències que tenen poc a veure amb el discurs purament demogràfic.⁵

Tanmateix, queda per veure quin és el lloc que ocupa el tema migratori dins aquest gran camp de la població amb les seves diferents ramificacions (població i desenvolupament, població i medi ambient, entre d'altres), així com resseguir-ne les tendències des de la seva aparició en l'escena internacional.

La qüestió de les migracions en el camp dels discursos i polítiques internacionals sobre població

Per entendre i situar en la justa dimensió aquesta qüestió, cal fer un repàs històric del debat sobre població a escala mundial en l'última meitat de segle.⁴

Amb la independència de gran part de les colònies asiàtiques i africanes en relació amb les metròpolis europees, es produí un cert desplaçament de l'interès demogràfic vers aquest nou escenari anomenat *Tercer Món*, plasmat en les dues primeres conferències internacionals sobre població, de participació eminentment científica (la de Roma el 1954 i la de Belgrad el 1965).

El 1969, amb la creació de la FNUAP, l'ONU passa de potenciar l'anàlisi i la recerca de les tendències de població en aquells països a situar-se com a institució pionera en l'assistència directa als programes nacionals de control demogràfic.

El 1974, la Conferència Mundial de Població de Bucarest, primera cimera de governs, estableix, no sense un conflictiu debat previ, un pla d'acció, el PMAP, que atorga

un caràcter central a la reducció de la fecunditat i del creixement de la població com a requisits per al desenvolupament. Davant de dues tendències oposades, la dels països desenvolupats i asiàtics —amb l'excepció de la Xina—, partidaris del fre al creixement del Sud, i la d'un bon nombre de països africans i llatinoamericans que, junt amb la Xina, consideraven la població com una variable més dins del complex procés de desenvolupament, el PMAP acabà legitimant la intervenció activa en l'àmbit de la planificació familiar.

Deu anys més tard, la Conferència Internacional sobre Població de Mèxic, altre cop formada per delegacions estatals, ratificà el consens apuntat a Bucarest. A Mèxic, ningú no s'atreví ja a qüestionar la tesi segons la qual un creixement ràpid de la població suposa un obstacle al desenvolupament. Com recorda Livi-Bacci: **«China, después de la muerte de Mao, había adoptado una vigorosa política de control de la población; los países africanos, tocados de lleno por la recesión, habían cambiado su actitud; México había puesto en práctica una política energética que estaba dando resultados, y los países latinoamericanos, en plena crisis de la deuda, no querían engañarse afirmando, como habían hecho diez años antes, que el crecimiento de la población, al ampliar la base humana de los mercados, podía facilitar un desarrollo autosostenido»**.⁵

Paradoxalment, foren els Estats Units els que van qüestionar el consens gestat deu anys abans. Emparant-se en posicions neoliberals segons les quals les forces del mercat lliure acabarien equilibrant la població, el govern de Reagan reduí els subsidis per als programes de control demogràfic i la bandera *controlista* passà a mans d'altres Estats, com ara el Japó, Alemanya o la Gran Bretanya.

Així, en síntesi, de Roma a Mèxic, la història del debat sobre població mundial, primer en mans de la comunitat científica i, després, en mans de les agències polítiques, és la història de la formació d'un consens al voltant del control del creixement

demogràfic als països anomenats *en vies de desenvolupament*.

L'antropòloga Verena Stolcke ha definit la ideologia subjacent a aquest consens en els següents termes: **«La bomba demogràfica en el Tercer Mundo estaría en la raíz de todos los males que asolan el planeta: la pobreza, las migraciones, la destrucción del medio ambiente»**.⁶

En aquest sentit, dins la lògica d'aquest discurs, les migracions són un mal —de la mateixa manera que ho és la destrucció del medi, l'altre camp que ens ocupa—, un problema que remet al creixement de la població dels països del Tercer Món com a causa última. Per tant, estem davant d'un discurs hegemònic durant ben bé dues dècades entre els governs dels estats del planeta, així com a nivell de les societats del nord, amb dues conseqüències pel que fa al camp migratori: visió de les migracions com a element negatiu, associat a imatges d'alarma: *superpoblació, grans onades migratòries, perill d'invasió del Nord per part del Sud*, etc.; i, en segon lloc, tractament dels fenòmens migratoris com a element subsidiari de creixement de la població al sud i —element que gairebé mai apareix a la llum dels discursos— de l'estancament o decreixement de la població al nord.

Ara bé, davant aquest diagnòstic tan aclaparador, davant un consens tan sòlid en aparença, hi ha altres discursos sobre població? I, més concretament, és l'objecte migracions internacionals un camp estratègic obert o bé és un pilar intocable d'un edifici monolític? Una mirada detinguda als debats actuals i, en especial, als diversos posicionaments al voltant de la Conferència sobre Població i Desenvolupament del Caire (1994) ens poden ajudar a esclarir en part aquests dilemes.

El paper de les migracions internacionals en els debats actuals sobre població

Una primera resposta a aquells interrogants podria ser la següent: d'una banda, el consens sobre la conveniència de reduir la na-

talitat als països dits en vies de desenvolupament com a prioritat de les polítiques demogràfiques i, en general, de les polítiques de desenvolupament, s'ha començat a trencar ostensiblement per les veus de científics del nord i del sud —probablement, el consens mai no existí de forma aplastant dins la comunitat científica—, d'un costat, i pel posicionament d'entitats provinents de les societats civils o ONG. No obstant això, d'una altra banda, dins el concert dels Estats i les organitzacions que els representen el consens continua vigent, tot i que, com provarem de mostrar, la Conferència del Caire en va plantejar els límits i alguns punts de contradicció.

Començant pels cercles dels experts de diferents camps de les ciències socials, han estat diversos els qui han qüestionat el discurs i la política dominants en matèria de població; des del mateix camp de la demografia, cada cop són més les veus autoritzades que es pronuncien en aquest sentit: Hervé Le Bras,⁷ Nathan Keyfitz,⁸ o des d'altres àmbits, com ara els experts i tècnics en agricultura Tewolde Berhan G. Egziabher⁹ o Vandana Shiva.¹⁰ En conjunt, suposen una proposta de canvi d'enfocament en l'anàlisi de problemes com ara la pobresa o la destrucció ecològica, vers una major atenció al seu origen polític i econòmic.

Pel que fa al camp més concret de les migracions Nord-Sud, alguns experts han interpretat el no recurs a la solució immigratòria per pal·liar la baixa dels efectius en població activa en les societats desenvolupades i, especialment, de l'Europa occidental, com una omisió simptomàtica, explicable en termes de noves formes de racisme en aquestes societats.¹¹

Per la seva banda, el demògraf italià Massimo Livi-Bacci, que situa el fenomen de les migracions internacionals com un objecte d'interès polític-demogràfic dels països desenvolupats,¹² emplaça la Unió Europea a un debat que assumeixi **«la demanda probable de mano inmigrada en los decenios próximos»**¹³ i que es plantegi qüestions com ara: mecanismes per a l'admissió d'immigrants (i les seves

famílies) en base a coneixements professionals, mesures d'integració social (residència legal, drets polítics i accés a la nacionalitat) i relacions amb països d'origen, incloses les polítiques comercials. Finalment, el demògraf nord-americà Nathan Keyfitz després de destacar que factors demogràfics, com ara l'emigració del Tercer Món, concerneixen la política interna de molts països europeus es demana: **«¿Qué libertad puede ser más fundamental que el derecho a establecerse en la parte del mundo que uno escoja, allí donde uno pueda ganarse la vida?»**¹⁴

Per tant, aquestes veus crítiques al discurs hegemònic sobre població prefiguren alguns elements del que podria ser un discurs demogràfic alternatiu:

–assumpció per part de les societats del Nord de les migracions internacionals com un fenomen de reequilibri demogràfic i econòmic

– constitució del camp migracions internacionals com un camp específic de debat polític, no subsidiari de les polítiques de control del creixement demogràfic del Sud.

També en l'àmbit de les anomenades organitzacions no governamentals d'arreu trobaríem corrents de pensament afins als exposats fins aquí.¹⁵ El que ens proposem veure ara és fins a quin punt aquests discursos van tenir presència i incidència en el marc de la Conferència Internacional sobre la Població i el Desenvolupament (CIPD) del Caire entre delegacions governamentals.

La Conferència del Caire: la irrupció de la immigració com a camp estratègic de política internacional

Globalment, la Conferència del Caire suposa un reforçament i una ampliació del discurs i de la línia política iniciada vint anys abans a Bucarest. Un reforçament, en primer lloc, a causa de la incorporació d'un nou camp estratègic com a mitjà per a l'assoliment del control de l'anomenada *explosió demogràfica* del Tercer Món: el de

Magrebins i turcs sobretot, però també africans, llatinoamericans i asiàtics, constitueixen avui un component important del poblament europeu.

l'emancipació de la dona. Si bé es pot considerar que la confluència entre aquests dos camps de lluita —l'un de lluita pel control de la fecunditat, l'altre per l'alliberament del gènere femení— pot incidir en benefici mutu, el cert és que, portat al terreny del discurs i de la política demogràfica liderat per l'ONU, l'assimilació de la retòrica feminista comporta un baló d'oxígen a les posicions *controlistes*. En segon lloc, el consens que pivota al voltant de l'estendard del control de l'augment poblacional al Sud s'ha ampliat. De fet, dos dels tres esculls on es va encallar el programa de la CIPD, les referències a l'avortament i al model de família, no són, malgrat la polseguera aixecada, sinó una mostra de l'amplitud del camp d'acció de les polítiques demogràfiques auspiciades per l'ONU que ara topa, per dir-ho així, amb els últims bastions d'oposició: el Vaticà i els estats islàmics. En canvi, el tercer escull —la qüestió de la reunificació de les famílies dels migrats— posà damunt la taula un nou front

d'enfrontaments internacionals, el relatiu a migracions.

Tema de discussió no previst, la supressió del terme *dret* referit a la reunificació familiar de les persones migrades, per la pressió dels països receptors d'immigració i, especialment, els Estats Units i la Unió Europea, desencadenà airades protestes d'una trentena de representants de països emissors —magrebins, llatinoamericans i alguns asiàtics. Si el tema aixecà ampolles i mantingué en suspens la maquinària de la Conferència durant un dia sencer fou, al nostre entendre, per dues raons:

a. Les posicions són en aquest punt antagòniques: si els països receptors no estan disposats a reconèixer i facilitar l'entrada regularitzada a un nou contingent de població del Tercer Món (com el que desencadenaria l'acceptació efectiva de l'esmentat *dret* a la reunificació), els països emissors veuen l'emigració com una vàlvula d'escapament per reduir les taxes de

L'únic capital de què disposen els països pobres per competir actualment en aquesta selecció és el seu capital humà i això potser n'explicaria, en part, l'elevada reproducció.

població desocupada, així com una via d'entrada de divises.

b. Es va tocar un tema *tabú* o, potser millor, un *no tema*. És a dir, els països del Nord s'entesten a no reconèixer la més mínima atenció a la immigració, més enllà de ser considerat un mal menor subsidiari d'un mal major (el creixement elevat de la població al Tercer Món). Per això, no és d'estranyar la reacció del delegat holandès i vicepresident del Comitè Principal de la Conferència, N. Biegan, instant els països en vies de desenvolupament a sol·licitar la convocatòria d'un fòrum específic, atès que, segons ell, la present no era una conferència adequada per resoldre aquest afer (tot i que ell mateix es va permetre suggerir que la reunificació familiar també es pot produir als països d'origen).¹⁶ És l'estratègia del *no discurs*.

Al final, el Programa d'Acció resultant de la CIPD recollí una demanda genèrica als governs de reconèixer la *vital importància* de la reunificació familiar, sense que la paraula *dret* aparegués per enlloc.

En general, en el document final hi ha un predomini d'una visió negativa de les migracions, en la línia de la perspectiva dominant dels anys setanta en política demogràfica internacional. El document no està, tanmateix, exempt de contradiccions: si per un costat insta a «**atacar las causas fundamentales de la migraciones, especialmente las relacionadas con la pobreza**» —la qual cosa pressuposa que les migracions són *atacables*, és a dir, que cal atacar-les d'arrel—, per un altre costat, anima a «**un mayor diálogo entre los países de origen y de destino, con el fin de subrayar que estos movimientos migratorios tienen consecuencias positivas para los dos,¹⁷ y facilitar el proceso de retorno de los inmigrantes**»,¹⁸ ànims que a la vegada resulten contradictoris, ja que si els moviments migratoris resulten doblement beneficiosos, per què aleshores promoure el retorn, és a dir, la fi del lligam migratori?

El camp mediambiental com a exemple de camp estratègic consolidat i central dins les relacions internacionals

No és objectiu d'aquest assaig d'aprofundir en el debat polític sobre la qüestió mediambiental a nivell global. Ens estalviarem d'entrar-hi amb deteniment, remetent el lector a les posicions polítiques desplegadas al voltant de la Conferència de les Nacions Unides sobre Medi Ambient i Desenvolupament (CNUMAD), celebrada a Rio de Janeiro el juny de 1992.¹⁹

El que sí ens interessa aquí és retenir els elements que contribueixen a fer de la qüestió mediambiental un camp prominent dins les estratègies dels actors polítics i econòmics a nivell mundial, tant pel control i la gestió de recursos naturals que s'hi dirigeix, com per la centralitat que simbòlicament ocupa el discurs sobre el medi ambient.

D'una banda, les Cimeres d'Estocolm l'any 1972 i de Rio vint anys més tard, així com infinitat de veus des de les societats civils han clamat per l'augment d'atenció al deteriorament del medi, i han actuat de fars difusors i conscienciadors del perill del col·lapse ecològic, de manera semblant com les conferències sobre població promogudes per la mateixa ONU esbombaven l'alarma del creixement demogràfic. A diferència del procés recorregut en matèria de polítiques demogràfiques, emperò, en el camp mediambiental els encontres internacionals no han anat desembocant en un consens cada cop més sòlid, menys qüestionat. A Rio es va poder observar que, malgrat el desequilibri en la correlació de forces —i malgrat que un actor tan important com les corporacions transnacionals no participessin en la Cimera—, no hi ha confluència de punts de vista, sinó visions enfrontades sobre quina anàlisi cal fer de les causes del deteriorament ecològic. I si, majoritàriament, els governs del Nord es mouen en una perspectiva paral·lela al seu enfocament de la qüestió demogràfica (el desgast del medi, igual com les migracions

internacionals, és atribuït a la pressió del creixement de població als països del Sud), els països del Sud, alineats a través del G-77 i units al paper preponderant de la Xina, dirigeixen l'explicació vers els efectes del desenvolupament econòmic del Nord. En segon lloc, la cita de Rio va propiciar l'encontre paral·lel d'organitzacions civils més gran de la història, amb prop de 5.000 entitats representades. Però, a més de la dada estadística, el Fòrum Global d'ONG va servir per constatar que la qüestió mediambiental és un camp en ebullició i en franca obertura. Així, els tractats aprovats a partir del Fòrum incloïen, entre altres, el Tractat sobre Població, Medi Ambient i Desenvolupament, així com un altre contra el racisme.

Com a exemple d'aquesta obertura de camp, el primer d'aquests tractats atorgava un lloc preminent a la dona com a agent clau tant per a l'actuació demogràfica —avançant-se així al discurs que prevalgué dos anys més tard al Caire—, com per a una adequada relació amb el medi ambient.

En relació amb el camp població, el document es manté, no obstant això, dins les mateixes coordenades de la perspectiva hegemònica consolidada a Mèxic 84; així, la població —que inclouria les migracions com un apartat subsidiari o no present— i el medi ambient són qüestions que hi apareixen per separat, tot i remetre a un tronc comú, la qüestió del desenvolupament. Ara bé, si les coordenades de fons són les mateixes, no ho és el punt de vista. De fet, la posició defensada al Tractat sobre Població, Medi Ambient i Desenvolupament del Fòrum d'ONG de Rio és la inversa a la del front internacional *controlista*, i s'expressa en dos punts principals:

a. El desenvolupament és garantia de reducció de la natalitat, més que no pas a l'inrevés.

b. La principal amenaça contra la supervivència de la vida a la Terra no és la superpoblació, sinó «els models de consum i producció del Nord»,²⁰ la qual cosa té com a conseqüència un desplaçament de

la responsabilitat del deteriorament del planeta de la població del Tercer Món vers el Primer Món i, més concretament: «**El militarisme, el deute, l'ajust estructural i les estratègies comercials promoguts per les corporacions i les institucions financeres i comercials internacionals, com ara el Fons Monetari Internacional, el Banc Mundial i el GATT**»,²¹. El segon document rellevant en aquest context de noves estratègies discursives dins un marc global és el Tractat contra el Racisme, signat per les ONG presents a Rio. Aquest tractat recull, com una de les seves idees-força, la idea que l'alternativa ecològica al model de desenvolupament econòmic es troba en la relació que els pobles indígenes mantenen amb les àrees de la terra que habiten.²² Idea que té, al llarg del Tractat, dues implicacions: d'un costat, la confluència entre la reivindicació dels drets d'aquests pobles (d'autodeterminació, d'accés a la terra, de propietat intel·lectual de llur tradició, etc.) i la lluita per la salvació del planeta; d'un altre costat, la vinculació entre racisme i desenvolupament, expressada en els següents termes: «**[Els signataris d'aquest Tractat contra el Racisme es comprometen a:] Lluitar contra el racisme del desenvolupament, la imposició de models eurocèntrics de desenvolupament que no siguin cooperatius econòmicament, [...] no siguin ambientalment raonables i no siguin culturalment i espiritualment sensibles.**»²³

En aquesta línia de pensament, de confluència entre camps, es formula el concepte híbrid *racisme ambiental* per desvetllar les raons que subjeuen les polítiques de residus contaminants. El Tractat insta a combatre «**la pràctica d'inundar les nacions i comunitats del Tercer Món amb residus perillosos i tòxics, i la imposició d'aquests residus com a mètode d'eliminar els deutes nacionals.**»²⁴

D'altra banda, en aquesta línia d'hibridació de problemàtiques, el document presenta un cert paral·lisme entre la biodiversitat entesa com a propietat o patrimoni de

la *raça humana*, i la *diversitat cultural*, o intercanvi i intercomunicació de totes les cultures, vista com a forma d'eliminar el racisme. Dues idees que comparteixen un mateix concepte positiu de diversitat. I, si bé és cert que el Tractat contra el Racisme no esmenta explícitament els migrants internacionals, les bases per poder comprendre les migracions com a possibilitat d'intercanvi i d'innovació cultural, de transferència de models de relació amb els medis diversos, hi són ja fixades.

En síntesi, doncs, podem considerar la qüestió mediambiental com un camp estratègic i simbòlic central i ja consolidat dins el panorama de les relacions polítiques a escala global, amb múltiples derivacions i obertures envers altres camps.

Possibilitats estratègiques del camp migracions dins de l'escenari de les relacions internacionals

Si prenem com a contrapunt la qüestió mediambiental, ens adonem que estem encara davant d'un camp incipient objecte d'atenció per part dels discursos i les polítiques a nivell global. Fins i tot, hem vist que hi ha resistències per part de certes agències estatals o supraestatals —concretament, els països interessats a mantenir la qüestió migratòria en termes de *mal menor* i de dedicar-hi polítiques restrictives— al fet que el tema prengui relleu com a camp polític propi dins l'esfera internacional; de la mateixa manera que la Conferència del Caire mostrava que els països exportadors de migració estan interessats a reconèixer-ne si més no certes dimensions (concretament, el dret a la reagrupació familiar).

En contrapartida a aquest caràcter incipient i més potencial que actiu del camp migracions internacionals, hi ha, com a mínim, un factor que pot afavorir la seva emergència dins l'arena de la política mundial. Ens referim al fet que les migracions Sud-Nord posen els Estats dels països receptors davant d'un dilema fins ara irresolt: entre l'*espasa* d'haver de garantir una mà

La principal amenaça contra la supervivència de la vida a la Terra no és la superpoblació, sinó «els models de consum i producció del Nord».

d'obra necessària per cobrir els buits que en el mercat laboral deixa una població activa autòctona cada cop més reduïda i, en termes relatius, amb expectatives d'ocupació més altes, i la *paret* de controlar les entrades d'una població que en termes de política interior i d'*opinió pública* són susceptibles de desencadenar (l'anàlisi confon subjecte amb objecte de l'acció) reaccions racistes i d'esperonar moviments polítics d'extrema dreta.

Les noves migracions, entre el conflicte i l'expectativa positiva

Tal intensificació no ha de causar necessàriament desequilibris negatius en la societat europea. Ans al contrari, amb adequades polítiques d'integració els efectes de les actuals migracions poden ser positius per tal de pal·liar la baixa natalitat de la població autòctona, garantint el recanvi generacional i el sistema de solidaritat intergeneracional de l'actual sistema de benestar social, així com el secular procés de construcció de la identitat i la singularitat culturals de cada poble mitjançant ecosistemes socials oberts.

Això es fa encara més evident en el cas de Catalunya, que secularment ha garantit les seves necessitats poblacionals amb importants i continuades aportacions migratòries, mitjançant el seu específic sistema de reproducció i d'integració. Aquest sistema s'ha basat tradicionalment, precisament, en una baixa natalitat i en un alt nivell d'immigracions que han experimentat ràpids processos d'integració a les estructures i comportaments socials locals ●

Notes

1. Maria Àngels Roque (1992), «El Medi-terrani, un espai en moviment», a Els Moviments Humans en el Mediterrani Occidental: simposium internacional, Institut Català d'Estudis Mediterranis, pàg. 25.
 2. Respecte a la qüestió migratòria, Georg Lutz (1994) s'ha referit als canvis en el tipus de migracions internacionals, paral·lels a la mundialització dels mercats de treball, en el sentit de l'aparició d'una migració de perspectiva *transnacional*. Vegeu el seu article «Un mercado (mundial), muchos mundos» a VV.AA. (1994), *Extranjeros en el paraíso*. Barcelona: Virus.
 3. Massimo Livi-Bacci (1994), «Las políticas demográficas desde una perspectiva comparada», a Revista Internacional de Ciencias Sociales, núm. 141, setembre, pàgs. 371-385. UNESCO.
 4. Atès que la política demogràfica en general no és l'objecte central del present article i que l'al·lusió que en fem és necessàriament succinta, remetem el lector al número anterior de la revista que teniu a les mans: *Superpoblació: sobre rics*. Revista «Medi Ambient. Tecnologia i Cultura», núm. 11, abril de 1995. Barcelona: Departament de Medi Ambient/ Generalitat de Catalunya. Igualment es pot trobar un enfocament multidimensional del tema a *Población: problemas y políticas*. Revista Internacional de las Ciencias Sociales, núm. 141, setiembre de 1994. Unesco.
 5. Livi Bacci, *op. cit.*, pàg. 377.
 6. Verena Stolcke, (1994), «Prólogo» a Strobl, Ingrid (1994), *Fruto extraño. Sobre Política Demográfica y Control de Población*. Barcelona: Virus, pàg. 7
 7. Director del Laboratoire de Démographie Historique de l'Ecole des Hautes en Sciences Sociales. Vegeu sobretot *Les limites de la planète. Mythes de la nature et de la population*. Flammarion, 1994.
 8. Degà de la demografia dels Estats Units. Actualment, professor de la Universitat de Harvard
 9. Director de l'Herbari Nacional d'Etiòpia
 10. Director de programes de recuperació de llavors tradicionals a l'Índia.
 11. Verena Stolcke ha designat amb el terme de *fonamentalisme cultural* aquelles pràctiques d'exclusió basades en discursos de caire essencialista, en què els subjectes són definits en base a trets culturals inamobles. Vegeu, per exemple: «Europa: nuevas fronteras, nuevas retóricas de exclusión», A VV. AA., *Extranjeros en el paraíso*. Barcelona: Virus, 1994, pàgs. 235-266.
 12. De fet, el defineix com a *problema de població*, junt amb la baixa fecunditat i l'envelliment.
 13. Livi-Bacci, *op. cit.*, pàg. 385.
 14. Declaració apareguda a la informació referent a la Conferència Internacional del Caire, titulada *El debate silenciado* i firmada per L.A. Fernández Hermana. *El Periódico*, 47IX/1994, pàg. 4.
 15. Vegeu l'article del director de l'Associació Catalana de Solidaritat i Ajut al Refugiat, *Lluç, A. M.* (1994), *Les migracions internacionals*, a *DCIDOB. Bimestral de Cooperació i Relacions Internacionals*, núm. 47, pàgs. 10-12, com a exemple de reivindicació dels aspectes positius de les migracions internacionals, així com de la creació d'un organisme internacional per regular les migracions internacionals.
 16. Vegeu el recull de les declaracions de Nicolas Biegan a la notícia «La reunificación familiar de los inmigrantes crispa de nuevo la conferencia de El Cairo». *La Vanguardia*, 12/IX/1994, pàg. 24.
 17. Una posició així és impensable atribuir-la a un organisme com la Unió Europea, per posar un exemple. Així en la comunicació de la Comissió de les Comunitats Europees al Consell i al Parlament d'Europa, de 1994 «La Comunidad Europea ante el desafío del crecimiento demográfico: posición que deberá adoptar la Comunidad en la Conferencia Mundial sobre Población y Desarrollo (El Cairo, 5-13 de septiembre de 1994)» els fluxos migratoris són concebuts en termes de *riscus* i com a *potencialment desestabilitzadors*. A partir d'aquest plantejament es proposa la inclusió de polítiques demogràfiques en les polítiques exteriors de la UE, com a part de les polítiques d'immigració i asil, orientades principalment a afrontar el «**crecimiento demográfico demasiado elevado**».
- En un altre lloc, es justifica la necessitat d'ajuda al desenvolupament i, més concretament, l'ajuda al desenvolupament dins el marc del Conveni de Lomé, adduint com a *problemes* la immigració, el medi ambient i la superpoblació, al costat de la droga i la sida (Comisión Europea —1996—, *20 preguntas y respuestas sobre el Convenio de Lomé entre la Comunidad Europea y los países del espacio África-Caribe-Pacífico*. Luxemburg: CECA-CE-CEEA).
18. Les cites textuales corresponen a un resum de la nota de premsa difosa per l'ONU, aparegut a Política Exterior, núm. 41, VIII, octubre-novembre de 1994. Madrid: Estudios de Política Exterior.
 19. Vegeu, per exemple, la confrontació al voltant de la dimensió financera de la Cimera a Allende, José (1993), «Financiación y conflicto Norte-Sur en la Cumbre oficial de Río». A *Ecología Política*, núm. 5, pàg. 147-164; o bé Khor, Martin (1992), «La Cumbre de la Tierra entre estados: desilusión y esperanza». A *Ecología Política*, núm. 4; i Leis, Héctor Ricardo (1995), «Globalización y democracia después de Río-92: la necesidad y oportunidad de un espacio público transnacional», núm. 10 de la mateixa revista, pàgs. 59-72.
 20. *Els Tractats del Fòrum Internacional d'Organitzacions no Governamentals. Compromisos per al futur. Rio de Janeiro: 1-15 de juny*. Barcelona: Centre Unesco de Catalunya, 1993, pàg. 127.
 21. Ídem.
 22. Una elaboració teòrica d'aquesta idea es troba a Leis, Héctor R., *op. cit.*
 23. *Els Tractats del Fòrum Internacional ...*, *op. cit.*, pàg. 137.
 24. Ídem